

มนุษย์กับการจัดการความเชื่อท่ามกลางความเชื่อที่หลากหลายในสังคมร่วมสมัย

สยาม ราชวัตร¹

(วันที่รับ : 15 ต.ค. 68 ; วันที่แก้ไขเสร็จ : 29 พ.ย. 68 ; วันที่ตอบรับ : 31 ธ.ค. 68)

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสำรวจความเชื่อที่หลากหลายและปัญหาที่เกิดขึ้นจากความเชื่อและการเสนอวิธีการจัดการความเชื่อที่หลากหลายในสังคมร่วมสมัย พบว่าในสังคมร่วมสมัยปัจจุบันความเชื่อของมนุษย์มีความหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เกิดปัญหาความขัดแย้งทางความเชื่อที่แตกต่างกัน ส่งผลให้มนุษย์ต้องเผชิญและปรับตัวต่อระบบความเชื่อที่แตกต่างกันเข้าสู่ความเป็นสังคมแห่ง “พหุวัฒนธรรม” การจัดการความเชื่อจึงไม่เพียงแต่เป็นการรักษาเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ของกลุ่มหรือบุคคลเท่านั้น แต่ยังเป็นกลไกสำคัญในการสร้างความเข้าใจร่วมกันต่อความเชื่อกลุ่มอื่น การอยู่ร่วมกันอย่างสันติ และการลดความขัดแย้งในสังคม มนุษย์ควรวิธีการจัดการความเชื่อที่หลากหลาย ทั้งการคัดเลือก การปรับประยุกต์ การผสมผสาน และการเจรจาต่อรองกับความเชื่อที่ต่างจากกลุ่มตนเอง บทความวิชาการนี้ต้องการสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของมนุษย์ในฐานะผู้สร้าง ผู้รักษา และผู้จัดการความเชื่อภายใต้บริบทของสังคมที่เปิดกว้างและหลากหลาย ไม่ควรเลือกใช้วิธีทำลายความเชื่อที่แตกต่างจากตนเอง ที่รังแต่จะให้เกิดความขัดแย้งยิ่งขึ้น ควรเลือกใช้วิธีการศึกษาความเชื่อที่แตกต่างอย่างเป็นกัลยาณมิตร ไม่ผูกขาดความเชื่อเชิงอำนาจ ไม่กีดกัน และเปิดพื้นที่ในการเสวนาความเชื่อที่แตกต่างให้มากขึ้นเพื่อสร้างสันติภาพทางสังคมร่วมกัน

คำสำคัญ : มนุษย์, ความเชื่อ, การจัดการความเชื่อ, สังคมร่วมสมัย

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อาจารย์ประจำภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ผู้เขียนหลัก , E mail : kursiamrat@gmail.com

Humans and the Management of beliefs among diverse beliefs in Contemporary Society

Sayam Ratchawat²

(Received: October 15, 2025 ; Revised: November 29, 2025 ; Accepted: December 31, 2025)

Abstract

This academic article aims to examine and explore the diversity of beliefs, the problems arising from such beliefs, and the approaches to managing diverse belief systems in contemporary society. The findings reveal that human beliefs in modern times have become increasingly diverse and complex due to economic, social, cultural, scientific, and technological changes. These varying belief systems have led to conflicts, compelling individuals to confront and adapt to different systems of belief within a multicultural society. The management of beliefs, therefore, is not only a process of preserving the identity and uniqueness of individuals or groups, but also an essential mechanism for fostering mutual understanding among groups with differing beliefs. It serves as a foundation for peaceful coexistence and for mitigating social conflict. Humans should adopt approaches that manage belief diversity through selection, adaptation, integration, and negotiation with beliefs different from their own. This article seeks to highlight the human role as a creator, preserver, and manager of beliefs within an open and pluralistic social context. Destructive approaches toward differing beliefs should be avoided, as they only intensify conflict. Instead, beliefs should be studied with a spirit of goodwill, free from monopolization of authority or exclusionary tendencies, while promoting open dialogue and mutual understanding to build shared social peace.

Keyword : human, beliefs, management of beliefs, contemporary society

² Assistant Professor Doctor. Department of Philosophy, Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand
Corresponding Author, E-mail : kursiamrat@gmail.com

1. บทนำ

ที่ได้มีมนุษย์ที่นั่นจะมีความเชื่ออยู่ด้วย มนุษย์กับความเชื่อเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ออกตั้งแต่โบราณมาแล้ว ตั้งที่นักวิชาการต่างประเทศ Lewis M. Hofe กล่าวว่า ที่ใดที่เราได้พบมนุษย์อาศัยอยู่ ก็เป็นอันได้พบความเชื่อหรือศาสนาอยู่ที่นั่นด้วย (1976, p. 4 อ้างอิงในพิสิฐฐ์ โคตรสุโพธิ์, 2550, น. 6) สะท้อนให้เห็นว่าความเชื่อเป็นปัจจัยที่สำคัญในสังคมมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันเป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ศาสนา และอุดมการณ์ ความเชื่อเหล่านี้ไม่เพียงแต่มาจากศาสนาเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความเชื่อส่วนบุคคล หรือความเชื่อที่สืบทอดมาจากครอบครัวหรือชุมชน การที่สังคมมีความหลากหลายทางความเชื่อย่อมมีวิถีชีวิตทัศนคติที่แตกต่างกันแน่นอน แต่ฝ่ายความเชื่อมีจุดยืนทางความคิดที่แตกต่างกัน

ในปัจจุบันมีข่าวทางสังคมมากมายที่เป็นลักษณะความเชื่อนำเสนอเผยแพร่บนสื่อต่างๆ โดยเฉพาะสื่อออนไลน์ที่มีลักษณะชวนเชื่อ หรือการถูกชักชวนให้เข้ากลุ่มความเชื่อ นำไปสู่การหลอกลวงให้หลงเชื่อ นำมาซึ่งความเสียหายเช่น เสียเงิน เสียทรัพย์สิน จากการหลงเชื่อจนปฏิบัติตามโดยไม่มีการพิจารณาญาณหรือไม่มีข้อมูลที่เพียงพอ อาทิเช่น การหลงเชื่อว่าจะบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้จะให้โชคลาภยอมจ่ายเงินเข้าบูชา การเชื่อว่าจะรวยจึงลงทุนกับกลุ่มต่างๆ ด้วยเงินจำนวนมากสุดท้ายก็ถูกหลอกสูญเงินจำนวนมาก และยังมีชาวนักศึกษาหลายรายถูกมิจฉาชีพออนไลน์ทั้งแก๊งคอลเซ็นเตอร์และการหลอกลวงรูปแบบต่างๆ เช่น หลอกว่ากระทำผิดกฎหมายแล้วให้หลอกผู้ปกครองว่าได้เข้าร่วมโครงการไปศึกษาดูงานในต่างประเทศ เพื่อให้โอนเงินไปให้มิจฉาชีพ ซึ่งเบื้องต้นพบมูลค่าความเสียหายรวมกันกว่า 3 ล้านบาท โดยรายที่หนักสุดสูญเงินไปกว่า 2 ล้านบาท (ผู้จัดการออนไลน์, 2568) ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่าลักษณะความเชื่อที่ไม่ได้ไตร่ตรองหรือมีข้อมูลที่ไม่น่าเชื่อถือเพียงพอก็ทำให้ผู้ถูกหลอกและครอบครัวหลงเชื่อตามเกิดความเสียหายสูญเงินจำนวนมาก

นอกจากนี้ยังมีลักษณะความเชื่อที่เป็นเชิงศาสนาหรือลัทธิอุดมการณ์แตกต่างกันแล้วทำให้ผู้เชื่อมีความคิดหรือทัศนคติที่ขัดแย้งกันทางความเชื่อ เกิดการปะทะทางความคิดและการใช้กำลังประทุษร้ายกัน ไม่สามารถอยู่ร่วมกันได้ แบ่งเป็นกลุ่มเป็นฝ่ายคนละขั้วนำไปสู่ความรุนแรง เช่นความขัดแย้งทางศาสนานำไปสู่สงครามศาสนา การฆ่าชีวิตผู้คนที่ตรงกันข้าม ความขัดแย้งทางอุดมการณ์ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งแต่ฝ่ายการเมืองนำไปสู่การปะทะกันระหว่างกลุ่มความเชื่อ หรือการใช้อำนาจทางการเมืองหรือกฎหมายจัดการกลุ่มที่ไม่เชื่อแบบเดียวกับตนเอง นำไปสู่การคดีความทางการเมืองจนเกิดความขัดแย้งทางความคิดในสังคมไม่สามารถสมานฉันท์กันได้

ท่ามกลางความแตกต่างทางความเชื่อที่หลากหลายเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันนี้ ทำอย่างไรจึงจะไม่เป็นปัญหายืดเยื้อยาวนานต่อไป มนุษย์เราจะมีท่าทีหรือจัดการตัวเรากับความเชื่อได้อย่างไร เมื่อบางความเชื่อไม่ตรงกับความเชื่อของกลุ่มตนเอง หรือเมื่อต้องเผชิญกับความเชื่อใหม่ที่เข้ามา หรือถูกชักชวนให้เชื่อในสิ่งที่ผู้อื่นนำเสนอ และผู้เขียนตั้งคำถามว่าทำไมปัจจุบันคนเราจึงถูกหลอกให้เชื่อถูกหลอกให้ทำตามได้ง่ายมากขึ้น ทั้งที่สังคมเราก็ก้าวเข้าสู่ความรู้เชิงประจักษ์และเหตุผลและสังคมเทคโนโลยีที่ทันสมัยแล้ว การด่วนตัดสินใจทำตามผู้โฆษณาความเชื่อจึงเกิดความเสียหายดังที่ตกเป็นข่าวอยู่เรื่อยๆ บทความนี้ผู้เขียนจะนำเสนอว่ามนุษย์ในสังคมเราทั้งในระดับองค์กรและปัจเจกบุคคลจะต้องจัดการความเชื่ออย่างไร จะจัดการท่าทีของตนเองอย่างไร จะต้องเตรียมตัวอย่างไร ผู้บริหารสังคมกล่าวคือรัฐบาลจะต้องบริหารจัดการความเชื่ออย่างไร ในท่ามกลางความเชื่อที่หลากหลายมากขึ้นในสังคมร่วมสมัย

2. ความหมายของความเชื่อ

ก่อนอื่นเรามาทำความเข้าใจในความหมายของคำกันก่อน ความเชื่อตรงกับภาษาอังกฤษคำว่า “belief” ความเชื่อเป็นพฤติกรรมทางจิตที่ซับซ้อนของมนุษย์ที่เป็นภายในแต่เราสามารถสังเกตความเชื่อได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์แสดงออกมานั้นออกมาผ่านพฤติกรรมภายนอกทั้งทางกายและทางวาจา เพื่อให้มีนิยามที่ชัดเจนและนำไปเปรียบเทียบกับคำอื่น เช่น ความรู้ และความจริง ซึ่งมีความใกล้เคียงกันในบางส่วน

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้นิยามความหมายของ “ความเชื่อ” ไว้ว่า หมายถึง “ความเห็นตามด้วย ความมั่นใจ และความไว้วางใจ” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538, น. 276) นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการอีกหลายท่านได้อธิบายความหมายความเชื่อเพื่อให้เกิดความชัดเจน เช่น

ธวัช ปุณโณทก อธิบายว่า ความเชื่อ คือการยอมรับอันเกิดอยู่ในจิตสำนึกของมนุษย์ต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาติที่เป็นผลดีหรือผลร้ายต่อมนุษย์หรือสังคม แม้ว่าพลังอำนาจเหนือธรรมชาติเช่นนี้จะไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นความจริงก็ตาม แต่กระนั้นมนุษย์ในสังคมก็พากันยอมรับและให้การยำเกรงต่อพลังอำนาจนั้น” (ธวัช ปุณโณทก, 2522, น. 350)

อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान ให้คำอธิบายความเชื่อว่า การยอมรับว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่จริงและมีอำนาจบันดาลให้เกิดผลดีหรือผลร้ายต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้ แม้ว่าสิ่งนั้นจะพิสูจน์ได้หรือไม่ก็ตาม แต่ก็เป็นเรื่องที่ยอมรับกันในกลุ่มชน ความเชื่อมีลักษณะที่สำคัญอยู่ 4 ประการคือ (1) มีการยอมรับว่า สิ่งที่เชื่อเป็นจริงหรือมีอยู่จริง (2) มีการยอมรับว่า สิ่งที่เชื่อนั้นอาจบันดาลให้เกิดผลดีหรือผลร้ายแก่ตนหรือสังคมได้ (3) เรื่องที่เชื่อกันนั้นจะพิสูจน์ได้หรือไม่ได้ไม่ชัดเจน แต่ที่สำคัญอยู่ที่ยังมีคนเชื่อกันอยู่ในสังคมนั้นๆ (4) เป็นเรื่องที่ยอมรับกันในสังคมนั้น (อภิญญวัฒน์ โพธิ์सान, 2564, น. 34)

จากคำอธิบายเกี่ยวกับความหมายความเชื่อที่นำมาแสดง ผู้เขียนขอสรุปเป็นทัศนะว่า ความเชื่อคือสิ่งที่มั่นใจว่าเป็นความจริง แม้จะไม่มีหลักฐานพิสูจน์ยืนยันความเชื่อได้เป็นจริงหรือพิสูจน์ไม่ได้ มีพฤติกรรมที่แสดงออกทางความเชื่อทั้งทางกายและทางวาจา มีการรักษาและส่งต่อความเชื่อในสังคมนั้นๆ ในรูปแบบของกิจกรรม พิธีกรรม และประเพณีที่หลากหลาย

ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า ความเชื่อเป็นพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งที่ถูกเชื่อว่าจะให้ผลตามที่ตนเองมั่นใจ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้เชื่อและสิ่งที่ถูกเชื่อ ผู้เชื่อก็จะมีพฤติกรรมที่แสดงออกมาตามความเชื่อของตนเอง ความเชื่ออาจมีที่มาจากประสบการณ์ส่วนตัว การเรียนรู้ หรืออิทธิพลจากสังคมและวัฒนธรรม ความเชื่อสามารถเกี่ยวข้องกับเรื่องทางศาสนา จริยธรรม หรือแม้กระทั่งในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และปรัชญา ความเชื่อเป็นสิ่งที่มอิทธิพลต่อพฤติกรรมและการตัดสินใจของบุคคล โดยมักทำให้คนเรามีมุมมองและทัศนคติต่อโลกที่แตกต่างกันไป

3. ประเภทของความเชื่อในสังคม

หากสำรวจความเชื่อที่เป็นปรากฏการณ์ทางสังคม จะพบว่าความเชื่อมีความหลากหลาย มีลักษณะเนื้อหาที่แตกต่างกันไป แต่ที่คล้ายกันคือมีผู้เชื่อหรือผู้ปฏิบัติต่อสิ่งถูกเชื่อนั้นในภาพใหญ่ ในที่นี้ผู้เขียนจะประมวลประเภทความเชื่อใหญ่ๆ ในสังคม ว่าแต่ละประเภทมีรายละเอียดทางความเชื่ออย่างไรบ้าง

1) ความเชื่อทางศาสนา (religious belief) คือความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการนับถือศาสนา หรือการยอมรับในหลักคำสอนทางศาสนา เช่น การเชื่อในพระเจ้า เทวดา พระโพธิสัตว์ หรือคำสอนทางศาสนาอื่น ๆ ที่เป็นศาสนาหลักในแต่ละพื้นที่ ตัวอย่างเช่น การเชื่อในพระเจ้า การเชื่อในกฎแห่งกรรม การเชื่อในชีวิตหลังความตาย การเชื่อว่ายตายแล้วเกิด เป็นต้น เป็นความเชื่อของคนส่วนใหญ่เพราะแต่ละศาสนามีอิทธิพลต่อสังคมมนุษย์ในพื้นที่นั้นๆ เช่น ศาสนาฮินดูมีอิทธิพลต่อคนอินเดีย ศาสนาคริสต์มีอิทธิพลต่อสังคมตะวันตก

2) ความเชื่อทางไสยศาสตร์ (magical belief) คือความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพลังหรืออำนาจลึกลับที่อยู่นอกเหนือจากกฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์และความรู้ทั่วไป มักมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเร้นลับ ผี วิญญาณ เวทมนตร์ หรือพิธีกรรมเฉพาะที่เชื่อว่าจะส่งผลกระทบต่อชีวิตของคนได้ ทั้งในทางดีและร้ายในหลายสังคม ไสยศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและความเชื่อที่สืบทอดมาจากอดีต มีบทบาทในการให้คำอธิบายเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยวิทยาศาสตร์ เช่น ความเจ็บป่วย การตายโดยไม่ทราบสาเหตุ โชคลาภ หรืออุบัติเหตุ และยังมียุทธวิธีชีวิตและการตัดสินใจของผู้คนในบางกรณี ความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและประเพณีในหลายสังคม แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานทางวิทยาศาสตร์สนับสนุน แต่มีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างความเชื่อมั่นและการดำเนินชีวิตของคนในหลายพื้นที่ ข้อสังเกตที่สำคัญคือความเชื่อเหล่านี้มีผลต่อจิตวิทยาและสังคม ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ความหลากหลายและความคลุมเครือของไสยศาสตร์ทำให้เป็นเรื่องที่ยากจะพิสูจน์ แต่ก็ยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนในยุคปัจจุบัน

3) ความเชื่อทางโหราศาสตร์ (astrological beliefs) เป็นหนึ่งในระบบความเชื่อที่เชื่อมโยงระหว่างการเคลื่อนไหวของดวงดาวและการเปลี่ยนแปลงของจักรวาลกับชีวิตและเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ หลายวัฒนธรรมทั่วโลกมีระบบโหราศาสตร์ของตนเอง เช่น โหราศาสตร์ตะวันตก โหราศาสตร์จีน โหราศาสตร์ไทย หรือโหราศาสตร์อินเดีย แต่ละระบบมีรูปแบบและหลักการที่แตกต่างกันไปในการตีความดวงดาวและการพยากรณ์

4) ความเชื่อทางสังคม (social belief) ความเชื่อที่เกิดจากการยอมรับแนวคิดหรือทัศนคติของสังคมหรือกลุ่มคน ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลจากสื่อ ความคิดร่วม หรือความคาดหวังในสังคม ตัวอย่างเช่น การเชื่อว่า "ผู้ชายต้องเป็นผู้นำ" หรือ "ผู้หญิงควรดูแลบ้านและลูก"

5) ความเชื่อทางวัฒนธรรม (cultural belief) ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและวัฒนธรรมของกลุ่มคนใดคนหนึ่ง ซึ่งอาจมีรากฐานมาจากประสบการณ์ทางสังคมหรือวิธีการที่มีอยู่ในสังคมนั้นๆ ตัวอย่างเช่น การเชื่อในพิธีกรรมหรือความเชื่อโชคลาง เช่น การเชื่อว่าเลข 8 เป็นเลขมงคลในวัฒนธรรมจีน การเชื่อเลข 9 ในวัฒนธรรมไทยจะทำให้เกิดความสิริมงคล การตั้งชื่อให้มีความหมายดีชีวิตจะได้ดีตามด้วย

ประเภทความเชื่อที่ผู้เขียนยกมาแสดงนี้ จัดเป็นความเชื่อภาพใหญ่ของผู้คนในสังคม นอกจากนี้ยังมี ความเชื่อย่อยๆ อีกหลายอย่าง เช่น ความเชื่อส่วนบุคคล ความเชื่อทางการเมือง ความเชื่อเรื่องโชคลาง ความเชื่อทางอุดมการณ์ ความเชื่อมีความหลากหลายและสามารถเกิดขึ้นได้จากหลากหลายแหล่งที่มา ตั้งแต่ประสบการณ์ส่วนตัวไปจนถึงทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ หรือการยอมรับในสิ่งที่เกิดจากสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มคน ความเชื่อเหล่านี้สามารถมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจ การกระทำ และการมองโลกของบุคคลหรือสังคมได้ หรืออาจจัดความเชื่อที่หลากหลายเหล่านี้เป็น 2 ประเภทใหญ่ได้คือ (1) ความเชื่อที่มีเหตุผลหรือหลักฐานสนับสนุน กับ (2) ความเชื่อที่ไม่มีเหตุผลหรือหลักฐานสนับสนุน

4. ความแตกต่างกันระหว่าง ความเชื่อ ความรู้ และความจริง

เราทราบความหมายและประเภทความเชื่อที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ก็มีหลายคนก็เกิดความสับสนสงสัยว่าความเชื่อเป็นความรู้หรือไม่? หรือความเชื่อเป็นความจริงหรือไม่? การจะคลายความสงสัยประเด็นนี้ จำเป็นต้องเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่าง เพื่อจะได้บอกได้ว่าอะไรคือความเชื่อ อะไรคือความรู้ และอะไรคือความจริง ผู้เขียนจะนำเสนอลักษณะสำคัญของแต่ละอย่างดังนี้

1) ความเชื่อ (belief) ความหมายของความเชื่อในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อข้างต้น ส่วนความหมายในทางปรัชญามีความหมายว่า ความเชื่อคือการยอมรับว่าประพจน์ใดประพจน์หนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่จริง ตามปกติความเชื่อว่าเป็นจริง ขึ้นอยู่กับการไตร่ตรองและการอนุมาน ส่วนความเชื่อว่าเป็นสิ่งต่างๆ มีอยู่จริงนั้นมักจะเกิดจากประสบการณ์ตรงไม่ต้องอนุมาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540, น. 12-13) ผู้เขียนขอสรุปลักษณะสำคัญของความเชื่อหมายถึงสิ่งที่บุคคลยอมรับหรือยึดมั่นว่าเป็นจริง แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานหรือการพิสูจน์ที่ชัดเจนยืนยันได้ ความเชื่อสามารถเกิดขึ้นจากประสบการณ์ส่วนตัว การรับข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ หรือสิ่งที่ได้รับการสอนจากสังคมหรือวัฒนธรรมที่เราอยู่ จึงกล่าวได้ว่าความเชื่อไม่จำเป็นต้องเป็นความจริงเสมอ เป็นเพียงการยอมรับหรือแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อการกระทำและการมองโลกของบุคคล เช่น การเชื่อในสิ่งที่มองไม่เห็น เช่น ความเชื่อในพระเจ้า สิ่งเหนือธรรมชาติ โศกชะตา นรก สวรรค์ เป็นต้น

2) ความรู้ (knowledge) พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาให้ความหมายคำนี้ว่า ความรู้เป็นองค์ประกอบหนึ่งของกระบวนการรับรู้ ระหว่างความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้ (Knower) กับสิ่งที่ถูกรู้ (known) มีลักษณะความรู้หลายประเภท เช่น ความรู้หลังประสบการณ์ ความรู้ก่อนประสบการณ์ ความรู้โดยประจักษ์ ความรู้โดยบอกเล่า ความรู้โดยตรง ความรู้เชิงประวิสัย ความรู้เชิงวัตถุวิสัย ความรู้เชิงอัตวิสัย ความรู้เชิงจิตวิสัย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540, น. 54-55) ผู้เขียนขอสรุปลักษณะสำคัญของความรู้หมายถึงข้อมูลหรือข้อเท็จจริงที่บุคคลได้เรียนรู้หรือเข้าใจ ซึ่งสามารถพิสูจน์ได้หรือสอดคล้องกับหลักฐานที่มีอยู่ มักจะเกี่ยวข้องกับการศึกษา การทดลอง และการตรวจสอบข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์หรือปรัชญา ความรู้ต้องมีการพิสูจน์หรือเหตุผลรองรับด้วยเสมอ และมักจะเป็นสิ่งที่สามารถทดสอบหรือยืนยันได้ผ่านกระบวนการตรรกะหรือการสังเกต เช่น การรู้ว่าโลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ การเข้าใจหลักการทางวิทยาศาสตร์หรือคณิตศาสตร์

3) ความจริง (truth) พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาให้ความหมายคำนี้ว่า ความจริงคือคุณสมบัติของข้อความที่มีลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 ทฤษฎีคือ (1) ทฤษฎีความจริงแบบสมนัย ที่ถือว่าข้อความใดที่จะจัดได้ว่าจริง คือข้อความที่ต้องสอดคล้องกับข้อความอื่นๆ ที่อยู่ในระบบเดียวกัน (2) ทฤษฎีความจริงแบบสมนัย ที่ถือว่าข้อความที่จัดว่าจริงคือข้อความที่มีความตรงกันกับข้อเท็จจริง (3) ทฤษฎีความจริงแบบปฏิบัตินิยม ที่ถือว่าข้อความใดที่นำไปใช้ได้ผลจริงตามที่คาดหมาย ข้อความนั้นถือว่าจริง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540, น. 99-100) ผู้เขียนขอสรุปลักษณะสำคัญของความจริงหมายถึงสิ่งที่ข้อเท็จจริงที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้หรือไม่ได้ขึ้นอยู่กับความคิดเห็นส่วนบุคคล โดยที่มันสะท้อนความเป็นจริงของโลกภายนอกหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ความจริงมีลักษณะคงที่และเป็นสากล มันไม่ขึ้นอยู่กับว่าบุคคลจะเชื่อหรือไม่เชื่อ มันเป็นสิ่งที่ถูกต้องตามข้อเท็จจริง เช่น พระอาทิตย์ขึ้นจากทิศตะวันออก น้ำมีอุณหภูมิเดือดที่ 100 องศาเซลเซียส

ส่วนความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงกันระหว่างความเชื่อ ความรู้ และความจริง กล่าวคือความเชื่ออาจนำไปสู่การมีความรู้ แต่ไม่จำเป็นต้องเป็นความจริงเสมอไป ความรู้ที่มีการพิสูจน์และยืนยันจากข้อเท็จจริงจะนำไปสู่ความจริงที่ถูกต้อง ส่วนความจริงไม่ได้ขึ้นอยู่กับความคิดเห็นหรือความเชื่อของบุคคล แต่เป็นสิ่งที่

สอดคล้องกับข้อเท็จจริงในโลก ตัวอย่างที่ชัดเจน ถ้าใครเชื่อว่า "โลกแบน" นั่นคือความเชื่อ ซึ่งไม่ได้เป็นความรู้ เนื่องจากไม่ได้รับการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์และไม่สอดคล้องกับความจริงที่ว่าโลกมีลักษณะเป็นทรงกลม กล่าวสรุปได้ว่า ความเชื่อคือสิ่งที่เรายอมรับว่าเป็นจริง ความรู้คือข้อมูลหรือข้อเท็จจริงที่มีการพิสูจน์และมีหลักฐานรองรับ ส่วนความจริง คือสิ่งที่เป็จริงอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลง แม้ว่าคนจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม

ความรู้กับความเชื่อขัดแย้งกันหรือไม่? ความรู้และความเชื่อเป็นสิ่งที่แตกต่างกัน แต่ไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกันเสมอไป ขึ้นอยู่กับว่ามุมมองของทั้งสองสิ่งนั้นเป็นอย่างไร อาจตอบได้ว่าไม่ขัดแย้งกันเสมอไป ความรู้บางประเภทสามารถสนับสนุนหรือเสริมสร้างความเชื่อได้ ตัวอย่างเช่น การศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติอาจทำให้คนบางกลุ่มมีความเชื่อในสิ่งที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติหรือจักรวาล และการค้นพบทางวิทยาศาสตร์บางประการอาจยืนยันความเชื่อเดิมๆ ได้ เช่น ความเชื่อในธรรมชาติอาจได้รับการพิสูจน์ด้วยหลักฐานทางชีววิทยา หรือภูมิศาสตร์ แต่บางกรณีอาจขัดแย้งกันที่ชัดเจนเช่นลักษณะความเชื่อที่ขัดแย้งกับความรู้ที่ได้รับการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ ความเชื่อที่ไม่รับการเปลี่ยนแปลงทางวิทยาศาสตร์ เช่น การปฏิเสธการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ หรือการปฏิเสธวิวัฒนาการอาจขัดแย้งกับข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์ที่ได้รับการพิสูจน์แล้ว

5. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเชื่อในการดำเนินชีวิต

มนุษย์กับความเชื่อในการดำเนินชีวิตมีความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งและสำคัญมาก เพราะความเชื่อมีอิทธิพลอย่างมากต่อการตัดสินใจ การปฏิบัติ และการมองโลกของแต่ละบุคคลในทุกๆ ด้านของชีวิต ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของศาสนา วัฒนธรรม หรือค่านิยมส่วนบุคคล ความเชื่อช่วยกำหนดทิศทางและแนวทางในการใช้ชีวิต และสามารถมีบทบาททั้งในแง่ที่ช่วยให้มนุษย์มีความหวังและความหมายในชีวิต หรือในบางครั้งอาจทำให้เกิดการจำกัดความสามารถและโอกาสในการเติบโตทางจิตใจและสังคม

ตัวอย่างเช่นความเชื่อทางศาสนาที่มีความสัมพันธ์และมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต เพราะศาสนาเป็นแหล่งสำคัญของความเชื่อสำหรับมนุษย์ส่วนใหญ่ทั่วโลก ศาสนาสอนให้คนเชื่อในสิ่งที่สูงกว่า เช่น พระเจ้า การเกิดใหม่ หรือการดำรงอยู่ของโลกหลังความตาย ซึ่งสามารถช่วยให้คนมีความหวังและความมั่นคงในชีวิต นอกจากนี้ยังสร้างหลักการและกรอบที่ชัดเจนในการดำเนินชีวิต เช่น ศีลธรรม กฎเกณฑ์ทางจริยธรรม และการทำความดีเพื่อผลบุญ ตัวอย่างเช่น ชาวคริสต์อาจเชื่อว่าการเชื่อมั่นในพระเจ้าและการทำความดีจะนำไปสู่ชีวิตหลังความตายที่ดี ส่วนชาวพุทธอาจเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิดและการทำบุญเพื่อบรรลุลความหลุดพ้นจากทุกข์

นอกจากตัวอย่างความเชื่อทางศาสนาแล้ว ประเด็นความเชื่อในด้านวัฒนธรรมและสังคมก็มีบทบาทสำคัญในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ความเชื่อในค่านิยม พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับความสำเร็จหรือการบรรลุเป้าหมายสามารถกำหนดรูปแบบของการใช้ชีวิต ตัวอย่างเช่น ในหลายสังคมเชื่อว่า "การทำงานหนัก" เป็นทางสู่ความสำเร็จทางการเงินหรือความเจริญรุ่งเรือง หรือในบางวัฒนธรรมเชื่อว่าผู้สูงอายุหรือผู้ที่มีประสบการณ์ชีวิตมากจะเป็นแหล่งความรู้และปัญญาที่สำคัญ

ความสำคัญของความเชื่อในการดำเนินชีวิตจึงเป็นการดำรงอยู่ของความเชื่อได้ ความเชื่อมักช่วยให้มนุษย์มี "ความหมาย" ในชีวิต เช่น ความเชื่อในพระเจ้าอาจทำให้คนรู้สึกว่าเขากำลังทำตามแผนการของพระองค์ ความเชื่อในค่านิยมทางสังคมอาจทำให้คนมุ่งมั่นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความเชื่อสามารถเป็นแหล่งพลังที่สำคัญในการช่วยให้คนเอาชนะอุปสรรค เช่น ความเชื่อในพระเจ้าหรือความเชื่อในตัวเองสามารถช่วยให้คนมีกำลังใจในการเผชิญกับความเจ็บปวด ความสูญเสีย หรือความยากจนได้

ความเชื่อสามารถทำให้คนมีจิตใจที่มั่นคงไม่ว่าจะเจอปัญหาใดๆ ในชีวิต เช่น ความเชื่อในระบบศีลธรรม บางอย่างสามารถทำให้คนมีจุดยืนที่ชัดเจนและไม่ถูกครอบงำด้วยอารมณ์ชั่วขณะ แต่ก็พึงระวังข้อจำกัดของความเชื่อด้วยเช่นกันคือความเชื่อที่ผิดหรือมั่วคิด ความเชื่อบางประเภทอาจทำให้คนตกอยู่ในกรอบจำกัดหรือหลงเชื่อในสิ่งที่ไม่เป็นจริง เช่น ความเชื่อในลัทธิที่อันตรายหรือความเชื่อในคำทำนายที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้อาจทำให้คนมีพฤติกรรมที่เสี่ยงหรือขาดการตัดสินใจที่ดี การยึดติดกับความเชื่อที่ล้าสมัยบางครั้งความเชื่อที่ได้รับการปลูกฝังในวัยเด็กหรือจากสังคมอาจไม่สอดคล้องกับข้อมูลหรือวิธีการใหม่ๆ ที่มีหลักฐานรองรับ ทำให้การดำเนินชีวิตติดอยู่กับสิ่งที่ไม่เหมาะสมหรือไม่ก้าวหน้า

6. ปัญหาจากความหลากหลายทางความเชื่อ

ความหลากหลายทางความเชื่อเป็นสิ่งที่ทำให้สังคมมีความหลากหลายและมีสีสัน แต่ในขณะเดียวกันก็อาจนำมาซึ่งปัญหาและความขัดแย้งเมื่อความเชื่อของกลุ่มต่าง ๆ ไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกัน โดยทั่วไปปัญหาจากความหลากหลายทางความเชื่อมักมีสาเหตุมาจากการไม่เข้าใจกัน ความไม่ยอมรับ และการไม่สามารถปรับตัวเข้าหากันได้ ดังนั้น เมื่อคนในสังคมถือความเชื่อที่ต่างกันมักจะเกิดปัญหาดังต่อไปนี้ได้

1) ความขัดแย้งทางศาสนาและการเหยียดหยามความเชื่อ ความเชื่อทางศาสนาเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและมีความสำคัญต่ออัตลักษณ์ของบุคคล เมื่อมีการดูหมิ่นหรือวิจารณ์ความเชื่อของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง อาจนำไปสู่ความขัดแย้งหรือการเผชิญหน้า ความไม่เข้าใจในความเชื่อของผู้อื่นอาจทำให้เกิดการเหยียดหยามและอคติ ซึ่งอาจลุกลามไปสู่การแบ่งแยกในสังคมหรือการกระทำรุนแรงจนถึงแก่ชีวิตของอีกฝ่าย ตลอดจนจนถึงความรุนแรงความขัดแย้งทางความเชื่อศาสนาระดับประเทศจนนำไปสู่สงครามศาสนา เช่น สงครามครูเสด แม้ในปัจจุบันความก็ยังมีความขัดแย้งเช่นนี้ เช่น สงครามระหว่างกลุ่มฮามาสกับอิสราเอลในดินแดนปาเลสไตน์ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ทางความเชื่อของ 3 ศาสนาคือ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ และศาสนาฮินดู

2) การขัดแย้งในครอบครัวหรือชุมชน ความเชื่อที่แตกต่างกันภายในครอบครัวหรือชุมชนอาจนำมาซึ่งการไม่ลงรอยระหว่างสมาชิก โดยเฉพาะเมื่อคนในครอบครัวมีศรัทธาหรือแนวคิดที่ต่างกัน เช่น การไม่เห็นด้วยกับการแต่งงานกับผู้ที่มีความเชื่อต่างกัน หรือการไม่เห็นด้วยกับการเลือกวิถีชีวิตที่ไม่ตรงตามค่านิยมดั้งเดิม ปัญหานี้อาจนำไปสู่ความไม่เข้าใจกัน การแตกแยกในครอบครัว หรือการต้องแยกตัวออกจากชุมชน

3) ความขัดแย้งทางการเมืองและสังคม ความเชื่อที่มีผลต่อการเมืองและการบริหารจัดการสังคมมักก่อให้เกิดความขัดแย้ง เช่น ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเสรีภาพและสิทธิมนุษยชน กับความเชื่อที่สนับสนุนแนวคิดอนุรักษนิยม บางครั้งความเชื่อเหล่านี้ขัดแย้งกันจนเป็นปัญหาในเชิงนโยบายหรือกฎหมาย ทำให้เกิดการถกเถียงและการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายทางการเมือง ซึ่งอาจกระทบถึงเสถียรภาพของสังคม ตัวอย่างในสังคมไทยประชาชนมีความคิดเห็นทางการเมืองที่แตกต่างกัน แบ่งเป็นหลายสีแฉ่งเพราะมีอุดมการณ์แบบหนึ่ง กับสีเหลืองมีอุดมการณ์อีกแบบหนึ่ง และได้นำไปสู่โศกนาฏกรรมทางการเมืองกลางกรุงคือการปราบปรามประชาชนที่มีความเห็นต่างถึงขั้นมีประชาชนล้มตายจำนวนมากในการสลายการชุมนุมเมื่อปี พ.ศ. 2553 (หทัยกาญจน์ ตรีสุวรรณ, 2563)

4) ปัญหาการไม่ยอมรับความแตกต่าง บางคนอาจไม่เปิดรับความเชื่อที่ต่างจากตนเองและพยายามเปลี่ยนแปลงผู้อื่นให้มาถือความเชื่อแบบเดียวกัน เช่น การบังคับให้ผู้อื่นนับถือศาสนาหรือปฏิบัติตามประเพณีของตน การไม่ยอมรับนี้อาจทำให้เกิดการกีดกันทางสังคมและการเลือกปฏิบัติต่อผู้ที่มีความเชื่อ

ต่างกัน ซึ่งสร้างความแตกแยกและการแบ่งชนชั้นในสังคม รวมถึงความคิดในอดีตของศาสนาคริสต์สมัยยุคอาณานิคมที่ไปพร้อมกองทัพ กับแนวคิดที่ว่า “นอกศาสนจักรไม่มีความรอด” ทำให้เกิดการบังคับประชาชนในประเทศนั้นๆ เข้านับถือศาสนาคริสต์ถ้าไม่ยอมก็จะเกิดปะทะกันทางกองกำลังทหาร

5) ความเข้าใจผิดและการสื่อสารที่ผิดพลาด ความเชื่อที่ต่างกันอาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดหรือการสื่อสารที่ไม่ถูกต้องเมื่อบุคคลตีความคำพูดหรือพฤติกรรมของผู้อื่นผิดไปจากเจตนาที่แท้จริง ตัวอย่างเช่น การแสดงความเชื่อหรือการปฏิบัติตามศาสนาใดศาสนาหนึ่งอาจถูกมองว่าเป็นการรุกรานหรือการไม่เคารพศาสนาอื่น การตีความผิดนี้อาจนำไปสู่การทะเลาะหรือการเผชิญหน้ากันในสังคม การล้อเลียนทางความเชื่อในศาสนา จนทำให้เกิดความบาดหมางและขัดแย้งระหว่างความเชื่อ

6) การจำกัดสิทธิและการเลือกปฏิบัติ ในบางสังคม ความเชื่อทางศาสนาหรือวัฒนธรรมอาจถูกนำมาใช้เพื่อจำกัดสิทธิของบางกลุ่ม เช่น การจำกัดสิทธิของผู้หญิงหรือกลุ่มคนที่มีความเชื่อแตกต่าง การจำกัดสิทธิเหล่านี้อาจนำไปสู่การเลือกปฏิบัติและความไม่เท่าเทียมในสังคม เช่น การไม่อนุญาตให้ผู้ที่มีความเชื่อต่างกันในดำรงตำแหน่งหรือเข้าร่วมในกิจกรรมสาธารณะ การบังคับให้นับถือศาสนาตามคู่สมรส การบังคับผู้หญิงไม่ให้เรียนหนังสือให้อยู่บ้านเลี้ยงดูลูกอย่างเดียว เหล่านี้ล้วนเป็นการขัดแย้งกับแนวคิดร่วมสมัยที่เน้นเรื่องสิทธิและเสรีภาพทางความเชื่อ

7) การขาดความเป็นเอกภาพในสังคม เมื่อแต่ละกลุ่มในสังคมยึดถือความเชื่อที่แตกต่างและไม่ยอมรับฟังกัน ความเป็นเอกภาพในสังคมก็อาจจะลดลง กลายเป็นการแบ่งกลุ่มที่เห็นต่างกันสร้างความขัดแย้งไม่ให้ความร่วมมือกันในการพัฒนาสังคม เช่น ความขัดแย้งในเรื่องของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมและค่านิยม การทำแท้ง การแต่งงานของเพศเดียวกัน เป็นต้น

ปัญหาที่เกิดขึ้นจากความเชื่อเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า มนุษย์มีบริบททางสังคมที่แตกต่าง ย่อมเกิดความเชื่อที่ต่างกันแน่นอน ทำให้เกิดความแตกต่างกันในวิถีชีวิตของแต่ละความเชื่อ เมื่อมองความแตกต่างทางความเชื่อก็คือความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั่นเอง แต่ปัญหายู่ว่าสังคมนั้นจะเข้าใจความหลากหลายเหล่านี้ได้หรือไม่ ถ้าใช้อำนาจของความเชื่อที่มีอำนาจมากกว่าความเชื่ออื่นมาบังคับให้เป็นไปตามความเชื่อเดียว อาจนำไปสู่ความขัดแย้งที่มาจาก การบังคับจากกลุ่มใหญ่ สังคมหรือระบบการศึกษาต้องเปิดกว้างให้สังคมได้ศึกษาเรียนรู้แนวคิดหรือทฤษฎีที่ยอมรับความหลากหลายทางความเชื่อหรือวัฒนธรรม เพื่อให้เกิดการยอมรับความหลากหลายทางความเชื่อและวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

7. แนวคิดและทฤษฎีที่สนับสนุนความหลากหลายทางความเชื่อ

ในทางปรัชญามีแนวคิดและทฤษฎีที่นักปรัชญาเสนอแนวคิดเพื่อแก้ปัญหาการเหง้าของความขัดแย้งทางความเชื่อ และฝึกฝนให้ประชาชนมีกระบวนการคิดเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสันติในท่ามกลางความหลากหลายของความเชื่อและสอดคล้องกับแนวคิดระบบประชาธิปไตย ในบทความนี้ผู้เขียนจะนำเสนอ 2 แนวคิด คือ แนวคิดและทฤษฎีพหุนิยม (pluralism) และแนวคิดและทฤษฎีโลกวิสัย (secularism) ดังนี้

7.1 แนวคิดพหุนิยม (pluralism)

พหุนิยม หรือ pluralism คือ แนวคิดที่เน้นแนวทางเรื่องความหลากหลายของกลุ่มคนสังคมและวัฒนธรรม เช่น ความหลากหลายทางสังคมของชนชั้น อาชีพ ความคิด อุดมคติ วิถีชีวิต ให้ความสำคัญแก่ความแตกต่างและบทบาทที่ถูกหลงลืมหรือละเลยในสังคมมาแต่เดิม เช่น ในทางอุดมคติความคิด การเรียกร้องของ

กลุ่มสิทธิต่างๆ เช่น กลุ่มสตรี กลุ่มอนุรักษ์สภาพแวดล้อม ความต่างทางอาหาร ความต่างทางอาชีพ และเรื่องของพหุนิยมในระดับปัจเจก เช่น การเปิดเผยตัวของกลุ่มเกย์ เลสเบียน การอยู่ก่อนแต่ง การยอมรับความเท่าเทียมของสตรี ความเป็นตัวตนของคนรุ่นใหม่

ในทางความเชื่อหรือศาสนา มีนักปรัชญาชื่อ “จอห์น ฮิค” (John Hick) ได้เสนอแนวคิด “พหุนิยมทางศาสนา” (religious pluralism) เขาเสนอประเด็นความเชื่อและการตีความเรื่องมีอยู่ของพระเจ้าในสังคมที่มีความหลากหลายทางศาสนาและความเชื่อ แนวคิดของเขาเกี่ยวกับความเชื่อมีความสำคัญต่อการเข้าใจความหลากหลายทางศาสนาในโลกยุคปัจจุบัน เขาเสนอว่าความเชื่อในศาสนาต่างๆ สามารถเป็นเส้นทางที่แท้จริงในการเข้าถึงพระเจ้าและทุกศาสนาไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกัน แต่สามารถมองได้ว่าเป็นวิธีการที่แตกต่างกันในการบรรลุความจริงสูงสุด ความจริงสากลมีอยู่แต่ไม่ควรมีใครผูกขาดว่าคำตอบหรือวิธีการเดียวของตนเท่านั้นเข้าถึงได้ แต่ควรทำความเข้าใจใหม่ว่าความเชื่ออื่นหรือวิธีการอื่นก็อาจเป็นอีกเส้นทางหนึ่งที่สามารถเข้าถึงได้เช่นกัน

แนวคิดของจอห์น ฮิค เกี่ยวกับความหลากหลายทางศาสนาและความเชื่อนี้ มีผลกระทบต่อสำคัญในการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในโลกที่เต็มไปด้วยความแตกต่างทางศาสนาและวัฒนธรรม โดยเฉพาะยิ่งในโลกยุคปัจจุบันที่มีการเชื่อมโยงกันมากขึ้นทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม แนวคิดนี้สนับสนุนให้คนรับรู้ว่าแม้ความเชื่อของแต่ละคนอาจแตกต่างกัน แต่ก็สามารถสร้างความเข้าใจร่วมกันในการแสวงหาความจริงหรือความดีได้ การยอมรับในความหลากหลายทางศาสนาไม่ได้หมายถึงการยอมรับทุกอย่างอย่างไร้เงื่อนไข แต่เป็นการมองว่าแต่ละศาสนามีค่าความหมายของตัวเองในการพยายามจะเข้าใจสิ่งที่สูงกว่า มนุษย์ควรเคารพสิทธิของผู้อื่นในการมีความเชื่อและให้ความสำคัญกับการสร้างสังคมที่เข้าใจและยอมรับในความหลากหลายได้อย่างมีความสุขและสันติ

7.2 แนวคิดโลกวิสัย (secularism)

แนวคิดนี้ผู้ที่ริเริ่มใช้คำว่า “secularism” ที่บ้านเราแปลว่า “ฆราวาสวิสัย” หรือ “โลกวิสัย” คือ จอร์จ เจคอบ โฮลีโอค (George Jacob Holyoake) นักปฏิรูปสังคมชาวอังกฤษ ผู้ได้รับแรงบันดาลใจจากนักคิดยุคแสงสว่างทางปัญญา เขาใช้คำว่า “secularism” เพื่อกระตุ้นให้ผู้กล้าที่จะปฏิเสธปัญหาที่ได้รับจากศาสนาและแหล่งอื่นๆ และการเมืองแบบเผด็จการอำนาจนิยม แล้วตรวจสอบความเชื่อ ความจริง และความรู้ ทั้งปวงด้วยหลักเหตุผลวิทยาศาสตร์และด้วยมุมมองความก้าวหน้าของมนุษย์ที่ให้คุณค่ากับศีลธรรมส่วนบุคคล ปรัชญา และการจัดองค์กรทางสังคมและการเมืองแบบทางโลก ดังนั้น คำว่า “โลกวิสัย” ที่โฮลีโอคใช้จึงมีความหมายครอบคลุมถึงแนวคิดทางปรัชญาต่างๆ ศีลธรรมต่างๆ และโลกทัศน์ส่วนบุคคลแบบใดๆ ที่ไม่ใช่ความเชื่อทางศาสนา (non-religious) หรือพูดกว้างๆ ได้ว่าความคิด ความรู้ คุณค่า หลักการ และระเบียบทางสังคม ชาติและรัฐที่ไม่ผูกติดกับความเชื่อทางศาสนาล้วนเป็นแบบ “โลกวิสัย” (Andrew Copson, 2019, p. 1-2 อ้างใน สุรพศ ทวีศักดิ์, 2567, น. 137-138) แนวคิดโลกวิสัยนี้เป็นแนวคิดร่วมสมัยที่ส่งเสริมให้ยอมรับความหลากหลายทางความเชื่อที่เป็นเรื่องปัจเจกบุคคลแต่ละคน เป็นเรื่องของเฉพาะกลุ่ม หากเขาทำแล้วมีความสุขไม่เดือดร้อนตนเองและสังคม ไม่ละเมิดสิทธิของบุคคลอื่นก็สามารถทำได้

นักวิชาการเช่นสุรพศ ทวีศักดิ์ เป็นคนแรกๆ ในสังคมไทยที่พูดและนำเสนอเรื่อง “โลกวิสัย” แก่แวดวงวิชาการทางปรัชญาและศาสนาในสังคมไทย และเสนอให้ประเทศไทยแยกศาสนาออกจากรัฐ เพื่อแก้ปัญหาเรื่องศาสนา รัฐกับศาสนาต้องแยกเป็นอิสระจากกัน การแยกเป็นอิสระจากกันก็เพื่อให้หลักประกันว่ากลุ่มหรือองค์กรทางศาสนาต่างๆ จะไม่แทรกแซงกิจการของรัฐ และรัฐก็ไม่ต้องแทรกแซงกิจการศาสนา รัฐต้องให้ความเป็นกลางแก่ทุกศาสนาและทุกความเชื่อ ความเชื่อ แนวคิด และองค์กรศาสนาต่างๆ ต้องไม่ได้รับอภิสิทธิ์ใน

การปกป้องจากสิทธิที่จะมีเสรีภาพในการแสดงออก เพราะในสังคมประชาธิปไตยแนวคิดและความเชื่อใดๆ ต้องเปิดกว้างต่อการอภิปราย ปัจเจกบุคคลมีสิทธิในการตั้งคำถาม วิจัย ตรวจสอบทุกแนวคิด พูดอีกอย่างคือไม่มีแนวคิดความเชื่อใดๆ ที่มีสิทธิพิเศษเหนือการถูกตั้งคำถามตรวจสอบ อย่างไรก็ตามแนวคิดโลกวิสัยไม่ใช่ “อเทวนิยม” (Secularism is not atheism) อเทวนิยมไม่มีความเชื่อในพระเจ้า แน่นนอนพวกเออีสต์ (Atheists) สนับสนุนแนวคิดโลกวิสัยอย่างเด่นชัด แต่แนวคิดโลกวิสัยก็ไม่ได้มุ่งทำลายศาสนาหรือความเชื่อหนึ่งใด ทั้งไม่ได้ยึดยึดความเชื่อใดๆ แก่ใครๆ เพียงแต่จัดเตรียมโครงสร้างสำหรับสังคมประชาธิปไตยที่สามารถให้หลักประกันความเท่าเทียมในพื้นที่ต่างๆ ทางสังคมเช่น ในพื้นที่ทางการเมือง การศึกษา กฎหมาย และพื้นที่อื่น สำหรับทั้งผู้ที่มีความเชื่อและไม่เชื่อในเรื่องทางศาสนาและอื่นๆ ให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน ดังนั้นแนวคิดโลกวิสัยจึงเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดในการสร้างสังคมที่คนทุกศาสนาและคนไม่มีศาสนาสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างยุติธรรมและอย่างสันติภาพ (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2567)

8. แนวทางการจัดการความเชื่อท่ามกลางความเชื่อที่หลากหลายในสังคมร่วมสมัย

จากที่ได้กล่าวถึงปัญหาการปะทะกันของความเชื่อที่หลากหลายนั้น การจัดการกับความเชื่อในท่ามกลางความหลากหลายทางความเชื่อเป็นเรื่องที่ท้าทาย หากไม่พัฒนาทักษะการคิดเชิงพหุวัฒนธรรม อาจเกิดความขัดแย้งที่รุนแรงได้เสมอ จึงมีความจำเป็นที่สำคัญในการสร้างความเข้าใจและความสงบสุขในสังคมที่มีความหลากหลาย ทั้งในระดับบุคคลและสังคม การดำเนินชีวิตร่วมกับผู้อื่นที่มีความเชื่อต่างกันั้นต้องการทักษะและความยืดหยุ่นทางจิตใจ เพื่อให้เราสามารถเคารพและยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่าง รวมถึงเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันในความแตกต่างได้อย่างสันติ

1) การศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลเพียงพอก่อนการตัดสินใจ ในยุคปัจจุบันข้อมูลข่าวสารไหลเวียนอย่างรวดเร็วผ่านสื่อออนไลน์และช่องทางต่าง ๆ ผู้คนสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ง่ายดาย แต่ในความง่ายนี้ก็มักแฝงไปด้วยความเสี่ยง ทั้งข้อมูลเท็จ ข่าวลวง หรือการบิดเบือนเพื่อผลประโยชน์บางอย่าง ดังนั้น การศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลอย่างเพียงพอก่อนที่จะตัดสินใจหรือเชื่อสิ่งใด จึงเป็นทักษะสำคัญที่ทุกคนควรมี อันดับแรกควรตรวจสอบแหล่งที่มาของข้อมูลว่ามีความน่าเชื่อถือหรือไม่ แหล่งข้อมูลที่มีชื่อเสียงหรือได้รับการยอมรับมักจะมีมาตรฐานการตรวจสอบก่อนเผยแพร่ ทำให้ข้อมูลมีความน่าเชื่อถือมากกว่าข่าวลือหรือข้อความที่ส่งต่อกันโดยไม่มีหลักฐาน เปรียบเทียบข้อมูลจากหลายแหล่ง เพราะหากข้อมูลมีความถูกต้อง ย่อมปรากฏซ้ำในหลายที่ การอ้างอิงที่สอดคล้องกันจะช่วยให้เรามั่นใจได้ว่าข้อมูลนั้นมีความจริงรองรับ ไม่ใช่การสร้างขึ้นมาโดยไร้หลักฐาน นอกจากนี้ การใช้เหตุผลและการคิดวิเคราะห์ เป็นสิ่งจำเป็น ควรถามตนเองเสมอว่า ข้อมูลที่ได้รับมีความสมเหตุสมผลหรือไม่ เกินจริงหรือขัดกับความจริงที่เราารู้หรือไม่ หากมีข้อสงสัยควรค้นคว้าเพิ่มเติม ไม่รีบเชื่อหรือปฏิเสธในทันที อีกประการหนึ่ง คือการพิจารณาเจตนาของผู้เผยแพร่ข้อมูล บางครั้งข้อมูลถูกนำเสนอเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว เช่น การขายสินค้า การชักจูงทางการเมือง หรือเพื่อสร้างความเข้าใจผิด หากเรารู้เท่าทันเจตนา ก็จะสามรถระมัดระวังได้มากขึ้น

2) การเคารพในความแตกต่าง ความหลากหลายทางความเชื่อเป็นสิ่งที่ธรรมชาติของมนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งอาจสะท้อนถึงประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ส่วนบุคคลที่แตกต่างกัน การเคารพในความแตกต่างไม่ใช่การยอมรับทุกสิ่งที่คนอื่นเชื่อ แต่คือการยอมรับสิทธิในการมีความเชื่อที่แตกต่างกันไปจากเรา การเคารพในความเชื่อของผู้อื่นทำให้เราไม่ตัดสินหรือมองข้ามความคิดของคนอื่นอย่างง่ายดาย แต่พร้อมเปิดใจที่จะเรียนรู้และฟังความคิดเห็นจากมุมมองที่หลากหลาย

3) การสร้างพื้นที่สำหรับการสนทนาอย่างเปิดเผย การมีพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นสามารถช่วยให้เราเข้าใจความเชื่อของคนอื่นได้ดีขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการพูดคุยกันอย่างตรงไปตรงมาในครอบครัว เพื่อนฝูง หรือในที่ทำงาน การสนทนาที่สร้างสรรค์และเปิดใจสามารถนำไปสู่การเข้าใจที่ดียิ่งขึ้นเกี่ยวกับความเชื่อของผู้อื่น ความคิดเห็นที่แตกต่างกันสามารถเป็นโอกาสในการเรียนรู้และพัฒนา มันสามารถช่วยให้เราขยายกรอบความคิดและลดความรู้สึกขัดแย้งที่เกิดจากความไม่เข้าใจ ถึงแม้ว่าความเชื่อของเรากับผู้อื่นอาจแตกต่างกัน แต่ก็มีค่านิยมและเป้าหมายบางอย่างที่คล้ายกัน เช่น ความเชื่อในการทำความดี การช่วยเหลือผู้อื่น หรือการแสวงหาความสุขและความสงบ การมองหาความเหมือนในความแตกต่างสามารถช่วยลดความตึงเครียด และทำให้เรารู้สึกเชื่อมโยงกันในฐานะมนุษย์ ตัวอย่างเช่น ไม่ว่าเราจะเชื่อในศาสนาใด ทุกศาสนาก็มีการส่งเสริมคุณธรรม เช่น การให้เกียรติแก่ผู้อื่น หรือการรักษาความยุติธรรม

4) การฝึกการมีความเห็นอกเห็นใจ การพยายามเข้าใจความรู้สึกและประสบการณ์ของผู้อื่นจะช่วยให้เรามีความเห็นอกเห็นใจและเปิดใจรับความแตกต่างได้ง่ายขึ้น การมองโลกจากมุมมองของคนอื่นจะช่วยให้เราเข้าใจว่าเหตุใดเขาถึงมีความเชื่อหรือทำที่เช่นนั้น ซึ่งอาจเป็นผลมาจากประสบการณ์ในชีวิตที่แตกต่างจากของเรา ความเห็นอกเห็นใจช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและสามารถลดความตึงเครียดที่เกิดจากความแตกต่างทางความเชื่อได้

5) การเลือกที่จะไม่บังคับหรือพิสูจน์ความเชื่อของคนอื่น ทุกคนมีสิทธิที่จะเลือกและรักษาความเชื่อของตนเอง การพยายามบังคับหรือโน้มน้าวให้คนอื่นเชื่อในสิ่งที่เราเชื่ออาจทำให้เกิดความขัดแย้งและความไม่เข้าใจ การให้เกียรติในสิทธิของแต่ละคนในการมีความเชื่อของตัวเองเป็นสิ่งสำคัญ ในกรณีที่ความเชื่อของเรามีผลกระทบต่อผู้อื่น เช่น ความเชื่อที่ทำให้เกิดการกีดกันหรือความรุนแรง การหาวิธีการพูดคุยและแสดงออกที่สุภาพและเคารพสิทธิของผู้อื่นเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความสมดุล

6) การยอมรับการเปลี่ยนแปลงและความยืดหยุ่น ความเชื่อของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งที่ตายตัว บางครั้งคนเราอาจเปลี่ยนแปลงความเชื่อเมื่อได้รับข้อมูลใหม่หรือประสบการณ์ใหม่ การยอมรับว่าเราและคนอื่นอาจมีการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อได้ จะช่วยให้เรามีความยืดหยุ่นและเปิดใจในการรับสิ่งใหม่ๆ การยอมรับในความไม่แน่นอนและการเติบโตทางจิตใจสามารถช่วยให้เราอยู่ร่วมกับความเชื่อที่หลากหลายได้อย่างสงบสุข

7) การสร้างความสมดุลระหว่างความเชื่อส่วนบุคคลกับความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อส่วนบุคคลอาจมีความสำคัญสูงสุดสำหรับบางคน แต่ในการอยู่ร่วมกับสังคมที่มีความหลากหลาย ความสามารถในการประนีประนอมและยอมรับในความคิดเห็นที่แตกต่างกันเป็นสิ่งสำคัญ ในบางครั้งเราอาจต้องปรับตัวหรือยอมรับความแตกต่างเพื่อรักษาความสัมพันธ์และความสงบสุขในสังคม

ผู้เขียนมองว่าวิธีจัดการความเชื่อที่หลากหลายทั้ง 7 วิธีการนี้ เป็นการนำเอาทฤษฎีพหุนิยม (pluralism) และทฤษฎีรัฐโลกวิสัย (secularism) มาเป็นแนวทางส่งเสริมการจัดการความเชื่อที่หลากหลายในสังคมนั่นเอง โดยทั้งสองแนวคิดมีบทบาทต่างกันแต่สัมพันธ์กันในการสร้างบรรยากาศแห่งความเคารพและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติภายใต้ความแตกต่างของความเชื่อและศาสนา หากประชาชนในสังคมไม่มีความเข้าใจในแนวคิดพหุนิยมทางความเชื่อก็ยากที่จะเข้าใจความเชื่อที่แตกต่างจากตนเอง หรือกลายเป็นคู่ปรปักษ์ศัตรูกัน ก็ยิ่งสร้างความขัดแย้งนำไปสู่ความรุนแรงได้เสมอ หรือการใช้พลังกฎหมายไปจัดการความเชื่อที่แตกต่างยิ่งกลายเป็นการผลักกลุ่มอื่นให้จนตรอกหรือไม่มีที่ยืนในสังคม ส่วนแนวคิด “โลกวิสัย” หรือ “รัฐโลกวิสัย” เป็นแนวคิดเชิงนโยบายระดับประเทศหรือรัฐบาลที่จะมองเห็นการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความเชื่อที่หลากหลาย ไม่ผูกขาดความเชื่อใดความเชื่อหนึ่งในเชิงอำนาจ รัฐบาลต้องจัดการประเทศและสังคมให้เป็น

สังคมแห่ง “พหุวัฒนธรรม” ด้วยการส่งเสริมประเทศสู่ความเป็น “รัฐโลกวิสัย” ให้ความเป็นกลางทางความเชื่อ รัฐไม่ผูกขาดความเชื่อใดความเชื่อหนึ่งเป็นเชิงอภิสิทธิ์หรือเชิงอำนาจ รัฐมีหน้าที่เพียงจัดการทางกฎหมายกับความเชื่อที่ไปละเมิดสิทธิและเป็นอันตรายต่อประชาชนเท่านั้น ส่วนความเชื่อแต่ละกลุ่มก็ไปจัดการบริหารภายในกลุ่มตนเอง เมื่อรัฐสามารถจัดการเป็นแบบ “รัฐโลกวิสัย” ก็เป็นการส่งเสริมความเป็นสังคม “พหุวัฒนธรรม” ได้ง่ายยิ่งขึ้น ทั้งสองทฤษฎีจะช่วยวางรากฐานของการอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความเชื่อหลากหลาย โดยเฉพาะการป้องกันการครอบงำหรือกีดกันกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งจากรัฐหรือสถาบันสำคัญ กล่าวโดยสรุปทฤษฎีพหุนิยมและรัฐโลกวิสัยเป็นกรอบแนวคิดที่สำคัญในการจัดการความเชื่อที่หลากหลายในสังคม ดำรงเสรีภาพเคารพความแตกต่าง และส่งเสริมสันติภาพสำหรับทุกกลุ่ม

9. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

เมื่อสังคมเข้าสู่ความร่วมมือมีความหลากหลายทางความเชื่อมากขึ้น เป็นสังคมแบบ “พหุวัฒนธรรม” ผู้คนในสังคมโดยเฉพาะกลุ่มคนรุ่นใหม่เริ่มมีแนวโน้มความเชื่อแบบ “non-religion” มากขึ้น การปิดกั้นความเชื่อหรือผูกขาดความเชื่อหรือการให้อภิสิทธิ์เชิงอำนาจบางความเชื่อจะรังแต่ให้เกิดความขัดแย้งทางปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน ในระดับมหภาคหรือเชิงนโยบายรัฐบาลต้องส่งเสริมความเป็นประชาธิปไตยเปิดโอกาสให้พื้นที่ที่ประชาชนแสดงความคิดเห็นมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นความเชื่อทางการเมืองหรือความเชื่อทางศาสนาหรือไม่ใช่ศาสนา เปิดช่องทางสร้างพื้นที่ให้เกิดการถกเถียงความคิดที่แตกต่างกันเชิงสร้างสรรค์ รัฐอาจพัฒนาไปสู่การจัดการความเชื่อลักษณะแบบ “รัฐโลกวิสัย” ในอนาคต ที่แยกศาสนาออกจากรัฐ ให้เสรีภาพทางความเชื่ออย่างจริงจัง ให้ความเป็นกลางทุกศาสนาทุกความเชื่อ ไม่ให้อภิสิทธิ์แก่ศาสนาใดหรือความเชื่อใด ไม่ใช้กฎหมายปิดกั้นความเชื่อและการแสดงออก และรัฐเพียงคอยจัดการกำกับควบคุมดูแลภาพรวมความเชื่อที่หลากหลายหากกลุ่มความเชื่อใดเป็นภัยต่อสังคมหรือผิดกฎหมายเชิงหลอกลวงหรือละเมิดสิทธิมนุษยชนส่วนบุคคลและส่วนร่วมเท่านั้น ส่วนในระดับจุลภาคประชาชนที่เป็นส่วนบุคคลเมื่อรัฐยังไม่เป็นรัฐแบบรัฐโลกวิสัย เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับประชาชนทั่วไปต้องศึกษาเรียนรู้หรือมีทัศนคติเชิงบวกหากมีความเชื่อใดที่อาจไม่ตรงกับความเชื่อของกลุ่มตนเอง ต้องศึกษาหาข้อมูลที่แท้จริงของความเชื่อ นั้น ฝึกฝนทักษะการเปิดใจกว้างและความเคารพในความแตกต่างทางความคิด ความสามารถในการสนทนาอย่างสร้างสรรค์ การมีความเห็นอกเห็นใจ และการยอมรับในความหลากหลายทางความเชื่อ ทักษะสำคัญเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญในการสร้างสังคมไม่ขัดแย้งและเต็มไปด้วยความเข้าใจกันแม้ว่าความเชื่ออาจจะไม่เหมือนกัน แต่การเคารพและอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขนั้นเป็นสิ่งที่เราสามารถทำได้ถ้าเรารักษาทำที่ที่เปิดใจและใส่ใจรับฟังเสียงผู้อื่น

ผู้เขียนมองว่าปัจจุบันประเทศไทยของเรามีรัฐธรรมนูญหลายฉบับที่ผ่านมาและฉบับปัจจุบันได้เปิดกว้างเรื่องความหลากหลายทางความเชื่อแล้ว แต่ในเชิงกิจกรรมการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมยังมีน้อยมาก นอกจากนี้ยังต้องปรับปรุงหรือแก้ไขกฎหมายที่ขัดแย้งกับความหลากหลายทางความเชื่อร่วมสมัยด้วย ทั้งนี้ รัฐบาลและระดับกระทรวงต่างๆ โดยเฉพาะกระทรวงศึกษาธิการและกระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการศึกษาโดยตรง ต้องส่งเสริมและจัดให้มีกิจกรรมเชิงการปฏิบัติให้นักเรียนและนักศึกษาเกิดทักษะทางพหุวัฒนธรรมเรียนรู้แนวคิดและทฤษฎีเชิงพหุนิยมทางความเชื่อหรือแนวคิดอื่นๆที่เปิดกว้างทางความเชื่อ อาจสร้างเป็นกระบวนการวิชาหรือกิจกรรมนักศึกษาเกี่ยวกับทักษะทางพหุวัฒนธรรมอย่างเป็นรูปธรรมให้สอดคล้องกับสังคมร่วมสมัยในระดับนานาชาติ

บรรณานุกรม

- ธวัช ปุณโณทก . (2522). *วรรณกรรมอีสาน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2546) . *พหุนิยม*. กรุงเทพฯ: ไทเกอร์ พรินต์ติ้ง.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2546). *ชาตินิยมและหลังชาตินิยม*. กรุงเทพฯ: สายธาร.
- ผู้จัดการออนไลน์. (2568) . *มช.-ตร.ตั้งโต๊ะแถลงกรณี นศ.นับสิบตกเป็นเหยื่อมิถุนาซีพอนไลน์สูงกว่า 3 ล้าน-เร่งรณรงค์สร้างภูมิป้องกันภัย*. สืบค้นจาก <https://mgronline.com/local/detail/9680000052711>
- พิสิษฐ โคตรสุโพธิ์. (2550). *ศาสนาเบื้องต้น*. เชียงใหม่: ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2538). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525*. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2540). *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- สุรพศ ทวีศักดิ์. (2567). *พุทธศาสนาไทยกับประชาธิปไตยโลกวิสัย*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- สุรพศ ทวีศักดิ์. (2564). *เปรียบเทียบการปฏิรูปศาสนาคริสต์-พุทธและสังคมโลกวิสัย*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- แสง จันทร์งาม. (2534). *ศาสนศาสตร์*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- หทัยกาญจน์ ตรีสุวรรณ. (2563). *10 ปีสลายการชุมนุมคนเสื้อแดง : มองเมษา-พฤษภา 53 ผ่านวาทกรรม “จำไม่ลง”*. สืบค้นจาก <https://www.bbc.com/thai/thailand-52614304>
- อภิญญวัฒน์ โพธิ์สาน. (2564) . *มนุษย์กับระบบความเชื่อ: โบราณ พราหมณ์ ฮินดู พุทธ*. กรุงเทพฯ: พิมพ์ทันใจ.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2551). *รายงานการวิจัยเรื่องพหุวัฒนธรรมในบริบทของการเปลี่ยนผ่านทางสังคมและวัฒนธรรมศูนย์ภูมิภาคทางสังคมศาสตร์และการพัฒนาอย่างยั่งยืน*. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Copson, Andrew. (2019). *Secularism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Hopfe Lewis, M. (1976) . *Religions of the World*. London: collier Macmillan Publishers.